

UOT 81:002

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.158>

KÜBRA VƏLİYEVA

**NAXÇIVAN ƏLYAZMALAR FONDUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN
“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNDƏ MÜBTƏDA VƏ XƏBƏR MÖVZULARI BARƏDƏ
RADIYYUDDİN ƏL-ASTARABADİNİN MÜLAHİZƏLƏRİ**

Yazılı abidələr qədim tarixə malik bir millətin keçmişinin araşdırılmasında mühüm bir zəmindir. Qədim xalqlar dahilərin yaratdığı sərvəti kağızdan-kağıza köçürərək bugünkü nəsillərə ötürmüşlər. Dünyanın ən qədim və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda bu tip əlyazma və çap kitabları AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunmaqdadır. Həmin əsərlərdən biri də “Şərhlül-Kafiyyə” kitabıdır.

“Əl-Kafiyyə” əsəri ərəb dilçiliyi sahəsində yazılan üç əsas kitabdan biri hesab olunur. Bu dəyərli kitablar Sibəveyninin (767-809) “əl-Kitab”, Zəməxşərinin (1074-1144) “əl-Mufasssal” və İbn əl-Hacibin (1174-1248) “əl-Kafiyyə” əsəridir. İbn əl-Hacibə daha çox şöhrət qazandıran “əl-Kafiyyə” əsəri olmuşdur. Əsər elm aləmində çox bəyənilmiş və bu əsərə müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən şərhlər yazılmışdır. Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin “Şərhlül-Kafiyyə” əsəri İbn əl-Hacibin “Əl-Kafiyyə” əsərinə yazılan məşhur şərhərdən biridir.

Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi (?-1287) ərəb dilçilik elmində Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Nəhv və sərf elmlərini mükəmməl bilən əl-Astarabadi ərəb nəhvini dərinlən əhatə edən məşhur “Şərhu Radi əl-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyyə”yə sintaktik baxımdan şərh”i) adlı əsər yazmışdır. Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhlül-Kafiyyə” əsəri İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyyə” əsərinə yazılan məşhur şərhərdən biridir. Bu əsər dərslik kimi uzun illər mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur.

Əsərdə ərəb dilində irab, cümlə məfhumları, sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formaları: adlıq halda olan ad qruplu sözlər (mərfuat), təsirlik halda olan ad qruplu sözlər (mənsubat), yiyəlik halda olan ad qruplu sözlər (məcrurat) və s. qrammatik qaydalar müfəssəl formada şərh olunmuşdur.

Məqalədə “Şərhu Radi əl-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” əsərində İbn əl-Hacib və Radiyyuddin əl-Astarabadinin adlıq halda olan ad qruplu sözlərə (mərfuat) daxil olan “mübtəda” və “xəbər” barədə fikirləri müqayisəli formada tədqiq olunmuşdur.

Ərəb dilçilik elminin incilərindən sayılan bu əsərin geniş tədqiqi ərəb dilinin öyrənilməsi üçün yeni tədqiqatçılara istiqamət verir.

Açar sözlər: Şərhlül-kafiyyə, ərəb dili, adlıq hal, “mübtəda”, “xəbər”, Radiyyuddin əl-Astarabadi, Naxçıvan.

Giriş. Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi əl-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyyə”yə sintaktik baxımdan şərh”i) əsəri AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda D-44/264 şifrəsi altında qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsini əhatə edən əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Nəsx xətti ilə işlənmiş kitab iki cildə ibarətdir. Həcmi 209 vərəqdən (I cild 94, II cild isə 115 vərəq) ibarət olan əsər ərəb dilində yazılmışdır.

“Şərhu Radi əl-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” əsərinin I hissəsində kəlmə və cümlələrin irab vəziyyətlərinə görə mərfuat (adlıq halda işlənən cümlə üzvləri), mənsubat (təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri), məcrurat (yiyəlik halda işlənən cümlə üzvləri) bölmələri yer almışdır.

Mərfuat bölməsində fail, tənazu, faili söylənilməyənin məfulu (naibul-fail), mübtəda, xəbər, innə və bacılarının xəbəri, cinsini inkar edən lə'nin xəbəri, leysəyə bənzəyən mə və lə'nin ismi və s. cümlə üzvləri haqqında danışılır.

Mənsubat bölməsində məfulun mutlaq, həzful-feil, məfulun bihi, tərxi, munədə, nida, həzf hərfi nida, ixtisas, iştiqal, təhzir, məfulun fih, məfulun məahu, hal, təmyiz, musənnə, xəbəru kənə və əxavətiyə, ismu innə və əxavətiyə, lə əlləti linəfiyl-cins, xəbəru mə və lə müşəbbəhəteyni bi leysə haqqında bəhs olunur.

Məcrurat bölməsində isə mudafun ileyhi, izafət, əsməul-sittə, tavabi, sifət, təkid və onun növləri, bədəl, ətf, ətfül-bəyan adlı qrammatik mövzular verilmişdir.

Adlıq halda işlənən cümlə üzvləri (mərfuat). “Sözlər sonlarının dəyişməsinə, fleksiya əlamətləri qəbul etməsinə görə 4 qrupa bölünür: 1) mərfuat (adlıq halda olanlar); 2) mənsubat (təsirlik halda olanlar, idarə edilənlər); 3) məcrurat (yiyəlik halda olanlar); 4) məczum (qısa şəkildə olan muzare)” [3, s. 76].

Bəsrə qrammatika məktəbinin nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh edən professor Vasim Məmmədəliyev mərfuatın da öz növbəsində 8 söz qrupuna bölündüyünü qeyd edir: “fail, naibul-fail, mübtəda, xəbər, “la linəfyil-cins”in xəbəri, “leysə” mənasında işlədilən “la” və “ma”, “latə” və “in”in ismi və ismə oxşayan, isim mövqeyində işlədilən müzarenin xəbər şəkli daxildir” [3, s. 76].

Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid mərfuatın sayının yeddi olduğunu göstərir: “الفاعل” (feili cümlənin mübtədası), “المفعول الذي لم يسم فاعله” (məchul növ feili xəbərin mübtədası), “المُبْتَدَأُ” (ismi cümlənin mübtədası), “خَبْرُهُ” (xəbər), “اسم كان وأخواتها” (“kənə” və bənzərlərinin ismi), “خَبْرُ إِنَّ” (“innə” və bənzərlərinin xəbəri), “التابع للمرفوع” (adlıq halın əlavələri, adlıq hala tabe olan sözlər; sonuncu da öz növbəsində dörd qismə bölünür: “النعت” (təyin; sifət), “العطف” (birləşdirici qoşma), “التوكيد” (təkid), “البدل” (əvəzedici əlavə)) [1, s. 231].

“Şərhul-kafiyə” əsərində adlıq halda işlənən cümlə üzvləri (mərfuat) və onların sintaktik təhlili ilə bağlı şərh. Mərfuat bəhsi İbn əl-Hacib və Radiyyuddin əl-Astarabadinin əsərlərində geniş anlamda şərh olunmaqdadır. Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhul-Kafiyə” əsərində nəhv mövzularını təhlil edərkən əvvəlcə İbn əl-Hacibin yazdığı qrammatik qaydaları xatırlatmış, sonra isə öz fikirlərini qeyd edərək mövzunu şərh etmişdir. Əsərdə yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində onun adı verilmişdir.

Radiyyuddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibə yazdığı “Şərhul-Kafiyə” əsərinin mərfuat bəhsində nəhvə dair mövzuların bir neçəsinə müxtəsər formada nəzər salaq:

Mərfuat (adlıq halda olanlar) mövzusu (بحث المرفوعات).

Mərfuatın ümumi mənası:

قوله: المرفوعات هو ما اشتمل على علم الفاعلية.

İbn əl-Hacibin sözü: “Mərfuat faillik əlaməti daşıyan deməkdir” [2, s.18].

Əl-Astarabadi: Çünki, mərfu fail, mübtəda və xəbərin əsasını təşkil edir. Yəni, faillik əlaməti damma (الضم), əlif (الألف) və vavdır (الواو). Bu əlamətlər olan bütün kəlmələr mərfudur.

قوله: وأنواع الإعراب هو رفع و نصب و جر. فالرفع علم الفاعلية، والنصب علم المفعولية، والجر علم الإضافة.

İbn əl-Hacibin sözü: İrabin növləri rəf, nəsb və cərrdir. Rəf (adlıq hal) faillik (subyektivlik) əlaməti, nəsb (təsirlik hal) məfulluq (obyektivlik), cərr (yiyəlik hal) isə izafət (uzlaşmayan təyini söz birləşməsi) əlamətidir. “Rəf (mərfu) dedikdə ismin adlıq halı, feilin (muzarenin) xəbər şəkli, nəsb (mənsub) dedikdə ismin təsirlik halı, feilin arzu şəkli, cərr (məcrur) dedikdə ismin yiyəlik halı, cəzm (məczum) dedikdə isə feilin qısa (şərt) şəkli nəzərdə tutulur” [3, s. 77].

Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin rəf (adlıq hal), nəsb (təsirlik hal), cərr (yiyəlik hal) əlaməti haqqında fikrinə münasibət bildirərək qeyd edir: Rəf halın (adlıq hal) əlaməti üç şeydir: damma (الضم), əlif (الألف) və vav (الواو). Məsələn, أَبُوكَ، مُسْلِمٌ، مُسْلِمَانٌ، أَبُوكَ sözlərindəki kimi. Və faillik əlaməti olan rəf halda, tələffüz zamanı bu hərəkətdə dodaqlar birləşir, qalxmır. Rəf halın vasitələri damma və ona tabe olan işarələrdir. Və bu irab hərəkəsi “əl-binəu damman” (البناء ضمًا) və “rəfən” (رفعًا) adlanır. Çünki, mənanın üzərinə hərəkənin dəlalət etməsi ilk əvvəl eyni hərəkənin sübutuna tabedir.

Nəsb halın (təsirlik hal) əlaməti dörd şeydir: fəthə (الفتح), kəsre (الكسر), əlif (الألف), yə (الياء). Məsələn, إِنَّ مُسْلِمِينَ، إِنَّ أَبَاكَ، إِنَّ مُسْلِمَاتٍ، إِنَّ مُسْلِمًا sözlərindəki kimi.

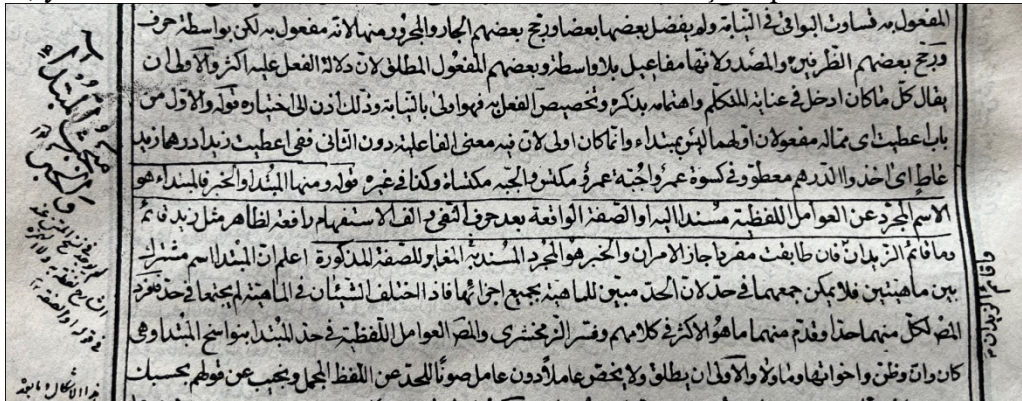
Cərr halın (yiyəlik hal) əlaməti üç şeydir: kəsre (الكسر), fəthə (الفتح), yə (الياء). Məsələn، بِزَيْدٍ، بِأَبِيكَ، بِمُسْلِمِينَ، بِمُسْلِمَاتٍ، بِأَحْمَدٍ sözlərindəki kimi.

“Şərhul-kafiyə” əsərində mübtəda və xəbər (المبتدأ والخبر) mövzularının şərh. 1. Mübtəda və xəbər (المبتدأ والخبر).

قوله: ومنها المبتدأ والخبر. فالمبتدأ هو الاسم المجرد عن العوامل اللفظية مسنداً إليه، أو الصفة الواقعة بعد حرف النفي وألف الاستفهام رافعة لظاهر، مثل زيد قائم، وما قائم الزيدان و أقائم الزيدان. فإن طابقت مفرداً جاز الأمران. والخبر هو المجرد المسند المغاير للصفة المذكورة.

İbn əl-Hacibin sözü: Mübtəda və xəbər mərfuatdandır. Mübtəda, ləfzi amillərdən təcrid olunmuş isim və ya nəfy (yoxluq) hərfindən və sual əlifindən sonra zahir ismi rəf (adlıq) hala salan sifətdir. İki Zeyd ayaqüstə deyil və أقائم الزيدان – İki Zeyd ayaqüstədir? Əgər zikr olunan sifət mufrəd isimə uyğun gəlsə iki seçim caiz olur.

Xəbər, yuxarıda zikr olunan ləfzi amillərdən təcrid olunmuş fərqli isimdir.

Şəkil 1. “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv val-irab” əsərində
“Mübtəda və xəbər” mövzusu.

Əl-Astarabadi: “Bil ki, mübtəda iki mahiyyət arasında olan müştərək isimdir. O ikisinin cəminin bir həddə olması mümkündür deyil. Çünki, o bütün hissələri ilə aşkar həddi göstərir” [şəkil 1].

Mübtəda və xəbər “ibtida” (başlangıç) adlı mənəvi amil (idarəedici) vasitəsilə adlıq halda işlənən iki taydır. “Hadi Nəhr mübtədanın, əlavə istisna olmaqla, ləfzi amillərdən təcrid olunmuş, haqqında xəbər verilən, adlıq halda qoyulan isim, yaxud isim kimi yozulan söz və ya feil gücündə olan vəsfədən (atributivlik bildirən sözlərdən) ibarət olduğunu söyləyir” [1, s. 237].

Əz-Zəməxşəri bu mövzunu izah etmişdir. Mübtədanın müəyyən edən ləfzi amillər: *إن*, *كان* və *ما* bacıları, *لا* ədatları. Birincisi, bütün tələffüzə sədd qoymaq bir amil olmadan bir amili səs olaraq verməyimiz və onu ayırmağımızdır. Məsələn, *ما في الدار من أحد* – Evdə kimsə yoxdur, Zeyd sənə kifayət edər cümləsində *ب* və *من* əlavə hərlərdir. *عمر* – Həqiqətən də, Zeyd və Ömər azaddır cümləsində *عمر* məhəlli ismi *innə* üzrə (*اسم إن*) ətf olunmuşdur. *إن* ləfzi cümlənin mənasını dəyişməmək üçün zaid hərfə çevrilir, elə olduqda isə onun təkid (التأكيد) olmaqdan başqa bir faydası olmur və s.

Mübtədada amil məsələsinə dair alimlərin fikirləri əhatəlidir. Bəsralilər mübtəda da amili *ibtida* (الابتداء) (başlangıç) olaraq təfsir etmişlər. *İbtida* (الابتداء) mübtədanın ikinci növü kimi mənalanır. Əl-Cəzuli, əz-Zəməxşəri *ibtida*ni xəbərdə amil olaraq qeyd etmişlər. Əl-Əndəlusli Sibəveyhinin fikrini nəql edir: xəbərdə amil mübtədadır. Bu fikri həmçinin Əbi Əli və İbn Cinni də zikr edir. Əl-Kisai və əl-Fərra da Sibəveyhin fikrinə tərəf çıxırlar.

Onların bəziləri deyir ki, birinci mübtəda gəlir xəbərə isnad edir. Kufəlilər isə deyir ki, birinci mübtəda gəlir və aid əvəzliyi xəbər olaraq qaldırır. Əvəzlik xəbər olanda hərəkətsiz qalır. Əl-Astarabadi isə Kufəlilərin fikirlərini məqbul saymışdır.

Mübtədanın ikinci növü başqa bir şeyə isnad üçün amillərdən təcrid olur. Faili birinci növdəki kimi olur.

Xəbər mübtədanın birinci və ikinci növünə və sayılı isimlərə daxil olur.

قوله: وأصل المبتدأ التقديم، ومن ثمَّ جاز في داره زيد، وامتنع صاحبها في الدار.

İbn əl-Hacibin sözü: “Mübtəda da əsil olan xəbərin önünə keçməsidir. O baxımdan في داره زيد – Zeyd evdədir sözü caizdir, صاحبها في الدار – sahibi evdədir sözü isə caiz deyil [2, s. 20].

Əl-Astarabadi: Mübtəda xəbərin önünə keçir. Çünki, xəbərə məhkumdur. Qaydadan əvvəl onun mövcudluğu labuddur. Feili cümlədə qaydanın təqdiminə gəlincə, amilin səviyyəsi məmuldən əvvəldir. Məsələn, أقائم الزيدان – İki Zeyd ayaqüstədir? cümləsindəki kimi. Əl-Astarabadi burda mübtəda və xəbər barədə vurğulamaq istəyir ki, burada xəbər mübtədanı qaldırır. Yəni o, suala əsaslanan təsvirdir və onu qaldıran feilin hərəkətinə görə təsvirdir. Sifət hərəkətdə feilin bir şöbəsidir.

Sahibi evdədir cümləsində əsil mübtədadan imtina olunmuşdur və ləfzən və əslən əvəzlilik əvvəl zikr olunmuşdur. Və bu isə caiz deyil. Lakin, ضرب غلامه زيداً – Kələsi Zeydi vurdu cümləsi caiz olur. Çünki, feilin şiddətli formada məful tələb etməsi kimi mübtəda da xəbərini tələb etdi.

قوله: وقد يكون المبتدأ نكرة إذا تخصص بوجه ما مثل ولعبد مؤمن خير من مشترك، و أرجل في الدار أم امرأة، و ما أحد خير منك، و شر أهرّ ذا ناب و في الدار رجل. و سلام عليك.

“İbn əl-Hacibin sözü: Mübtəda, hər hansı bir şəkildə ixtisaslaşdıqda nəkira qeyri-müəyyən ola bilər. Misallar, ولعبد مؤمن خير من مشترك – Əlbəttə, inanan bir qul müşrik birindən daha xeyirlidir. Heç kimsə səndən daha xeyirli deyildir. – سلام عليك. – Evdə bir kişi var. – في الدار رجل – İti pislik mırıldatdı. – شر أهرّ ذا ناب. – Salam sənə.

Nəhv alimləri mübtədanın marifə və ya nəkira olması məsələsində ittifaqdadırlar. İbn əl-Hacib bu vəziyyəti mübtədanın məhkumun aleyh olmasına bağlamış və bir şey haqqında ancaq o şey bilindikdən sonra hökm veriləbiləcəyini ifadə etmişdir. “Əl-Astarabadi İbn Hacibin vurğuladığı “mübtədanın məhkumun aleyh olduğu” illətinin failə də aid olduğunu, buna uyğun olaraq nəhv alimlərinin faildə marifətlik və ya təxsis şərti axtarmadıqlarını araşdırıb şərh edir” [4, s. 150].

Əl-Astarabadiyə görə mübtədanın nəkira olunmasından kənar tutulmasının səbəbi xəbərin sifətlə qarışmasının qarşısını almaqdır. Yəni, xəbərdə əsil olan nəkiralıqdır. Əgər xəbər də mübtəda kimi marifə olsa idi sifətlə qarşılaşardı.

2. Mübtədanın əvvəl gətirilməsi vacib olduğu yerlər (وَجوب تقديم المبتدأ).

قوله: و إذا كان المبتدأ مشتملاً على ما له صدر الكلام مثل من أبوك؟، أو كانا معرفتين، أو متساويين مثل أفضل منك أفضل مني، أو كان الخبر فعلاً له مثل زيد قام، وجب تقديمه.

İbn əl-Hacibin sözü: Mübtəda kəlamın başında üstünlük təşkil edən bir məna ehtiva etdikdə – من أبوك? – atan kimdir? misalındakı kimi. İkisi də marifə olduğu zaman və ya ikisi də xüsusiyyətdə bərabər olduğu zaman – أفضل منك أفضل مني – Səndən üstün olan məndən üstündür misalındakı kimi. Xəbər mübtədanın hərəkəti olduğu zaman – زيد قام – Zeyd qalxdı misalındakı kimi. Mübtədanın xəbərdən əvvəl gətirilməsi vacibdir.

Əl-Astarabadiyə görə bu vaciblik mütləq deyildir. Əksinə mübtəda və xəbərin marifətlik və nəkiralıqda bərabər olmaları halında belə mübtədanı aşkara çıxaran mənəvi bir dəlil tapıldığı təqdirdə mübtədanın gecikdirilməsi caizdir.

Əl-Astarabadi məsələyə bu iki beyti misal vermişdir [4, s. 151]:

بُنُونَا بُنُو أَبْنَانَا، وَ بَنَاتُنَا بُنُوهُنَّ أَبْنَاءُ الرِّجَالِ الْأَبَاعِدِ.

Bizim övladlarımız oğullarımızın övladlarıdır,
qızlarımızın övladları isə başqa adamlara aiddir.

لُعَابُ الْأَقَاعِي الْقَاتِلَاتِ لُعَابُهُ وَ أَرِي الْجَنَى إِشْتَارَتْهُ أَيْدِ عَوَاسِلُ.

Onun zəhəri öldürücü ilan zəhəridir,
bal toplayanların əlində isə baldan dadlıdır.

Göründüyü kimi bu iki beytdə xəbərlər əvvələ keçmişdir.

3. Xəbərin əvvəl gətirilməsi vacib olduğu yerlər (تقديم الخبر وجوباً).

قوله: و إذا تضمن الخبر المفرد ما له صدر الكلام مثل أين زيد؟ أو كان مصححاً، مثل في الدار رجل، أو لمتعلقة ضمير في المبتدأ، مثل على التمرة مثلها زبداً، أو عن أن مثل عندي أنك قائم، وجب تقديمه.

İbn əl-Hacibin sözü [2, s. 26^A]: Mufrəd xəbər (cümlə olmayan xəbər) kəlamın başında üstünlük təşkil edən bir məna ehtiva etdikdə – أين زيد – Zeyd haradadır? misalındakı kimi. Mübtədanın mübtədə olduğunu təsdiqedicisi olduğu zaman (xəbərin önə keçməsi) في الدار رجل – Evdə bir kişi var misalındakı kimi. Mübtədada xəbərə aid bir əvəzlilik varsa على التمرة مثلها زيداً – Xurmanın üstündə özü qədər yağ vardır misalındakı kimi.

“Xəbər, müəyyən mənanı aydınlaşdıraraq ismi cümlədə tamamlayıcı cüz rolunu oynayır. O, mübtədə ilə birlikdə ismi cümləni tənzimləyir” [1, s. 250]. Əl-Astarabadinin əl-Əxfəşin fikri ilə razı olduğu məsələlərdən biri də xəbərin mübtədadan əvvələ keçməsi bəhsidir. مثل في الدار رجل – Kişi evindədir misalındakı kimi, nəhvçilər içində mübtədaya gedən əvəzlilik xüsusiyyəti daşıyan xəbərin əvvələ keçməsinin caiz olduğu məsələdə fərqli görüşlər sərgiləmişlər. Mübtədə hər nə qədər ləfzən xəbərdən sonra gəlsə də, məna etibarı ilə xəbərə görə bir üstünlüyə sahibdir.

Əl-Astarabadi əl-Əxfəşin bu mövzudakı yanaşmasını məntiqi hesab edərək في دارها عبدٌ هندٌ – Hindin köləsi onun evindədir misalına cavab vermişdir: “İzafətə görə عبدٌ هندٌ sözləri bircə kəlməyə çevrilmişdir. Buna görə də, əslində mübtədaya mudaf olan ismin əvvələ keçmə haqqı olmasa da mübtədaya itaət etməklə bu haqqa sahib olmuşdur” [4, s. 107]. Lakin, mübtədanın öncəlik kimi haqqı olsa da, onun mudafun ileyhisi vəziyyətindəki kəlmənin öncəlik haqqının olmamasına görə Bəsrəlilər belə misalları qəbul etməmişlər.

4. خبر إن و أخواتها (خبر إن و أخواتها)

قوله: خبر إن و أخواتها، هو المسند بعد دخول هذه الحروف، نحو إن زيداً قائم، و أمره كأمر خبر المبتدأ، إلا في تقديمه إلا إذا.

İbn əl-Hacibin sözü [2, s. 29-29^A]: O, bu hərflərdən birinin gəlməsindən sonra müsnəd (xəbər) olur. إن زيداً قائم – Həqiqətən Zeyd ayaqüstədir misalındakı kimi. “Bu hərflərin xəbərinin vəziyyəti isimdən əvvəl gətirilməsi istisna olaraq mübtədanın xəbərinin vəziyyəti kimidir. Xəbər zərf olduğu zaman isə fərqli deyildir (isimdən əvvəl gətirilməsi vəziyyəti, mübtədanın xəbərinin vəziyyətindən).

Kufə qrammatika məktəbi nümayəndələrinin fikirlərinə görə isim cümləsinin xəbərini إن və bənzərləri mərfu etmir. Bir başqa deyişlə sözügedən ədatlar, isim cümlənin başına gəlmədən əvvəl nə ilə mərfu idisə, başına gəldikdən sonra da eyni şeylə mərfu olmaqdadır. Buna qarşılıq olaraq Bəsrə qrammatika məktəbi nümayəndələri إن və bənzərlərinin isimdə də, xəbərdə də öz işini icra edəcəyini müdafiə etmişlər.

Əl-Astarabadi Bəsrəlilərin görüşünü dəyərləndirərək belə demişdir: “Əvvəl olan إن və bənzərlərinin həm mübtədaya və həm də xəbərə amil olmalarıdır. Xüsusən mütəaddi feil ilə aralarındakı güclü bənzərlikdən dolayı bunun düşünülməməsi mümkün deyildir” [4, s. 79].

5. Cinsini inkar edən لا-nin xəbəri (خبر لا التي لنفي الجنس)

قوله: خبر لا التي لنفي الجنس، هو المسند بعد دخولها. نحو لا غلام رجل ظريف فيها، ويحذف كثيراً، وبنو تميم لا يثبتونه.

İbn əl-Hacibin sözü: O, başına لا-nin gəlməsindən sonra musnəd (xəbər) olur. Məsələn, لا غلام – Heçbir oğlan uşağı ağıllı və orada deyil. لا-nin xəbəri çox vaxt həzf olunur. Bənu Təميم isə لا-nin xəbərini heç göstərməzlər.

Əl-Astarabadi [2, s. 29^A]: Nəhvçilərin hamısı لا-ni irab cəhətdən məbni saymışlar. Məsələn, لا – Kişi ağıllı deyil. Burada لا məhələn mərfudur (ibtida da). Çünki, isim murab olur. Bu səbəblə də irab olunur. Bu cümlədə xəbərində sifət aşkar formada görülür. İbn Hacibin “Bənu Təميم isə لا-nin xəbərini heç göstərməzlər” fikrini digər nəhvçilər əz-Zəməxşəri, əl-Cəzuli, əl-Əndəlusi təsdiqləmişlər. Əl-Astarabadiyə görə isə Bənu Təميم Hicaz əhli kimi zərurətdən dolayı onu həzf ediblər.

Nəticə. Rəf (mərfu) dedikdə ismin adlıq halı, feilin (muzarenin) xəbər şəkli nəzərdə tutulur. Mərfuata səkkiz söz qrupu – fail, naibul-fail, mübtədə, xəbər, “lə linəfyil-cins”in xəbəri, “leysə” mənasında işlədilən “lə” və “ma”, “latə” və “in”in ismi və ismə oxşayan, isim mövqeyində işlədilən muzarenin xəbər şəkli daxildir. Məşhur qrammatik alim Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhu Radi

aləl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyyə”yə sintaktik baxımdan şərhı”) adlı əsərində adı çəkilən bu nəhv mövzularını geniş və əhatəli formada izah etmişdir.

Əl-Astarabadi “Şərhul-kafiyyə”nin mərfuat bəhsində də İbn əl-Haciblə yanaşı, bir neçə qrammatikin də fikirlərini çox rahatlıqla tənqid edərək cavab vermişdir. O, şərh əsasında öz mülahizələrini qeyd edərək İbn əl-Hacibin söylədiyi qaydaların bəzilərini qəbul etmiş, bəzilərini isə rədd etmişdir.

Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan məşhur alim Şeyx Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin “Şərhü Radi alə-Kafiyyə fi ilmin nəhv val-irab” adlı əsəri ərəb dilçiliyində həqiqi bir şöhrətə malikdir. Bu şərh nəhv elminə məxsus bütün məsələləri özündə ehtiva etməklə onları ətraflı bir formada izah etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ.Ə. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət. Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440 s.
2. Əl-Astarabadi R. Şərhur-Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv va irab: 2 cildə. I c., 1268 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Ölyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264, 94 s.
3. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərslisi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
4. Yazquliyev A. Esterabadi ve Şərhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri. Bursa, 2005, 160 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

REFLECTIONS OF RADIUDDIN AL-ASTARABADI ON THE SUBJECT AND PREDICATE IN THE WORK “SHARH AL-KAFIA”, STORED IN THE NAKHCHIVAN MANUSCRIPT FUND

Written monuments are the basis for research into the past of any people with an ancient history. Ancient peoples passed on to future generations the wealth created by geniuses, transferring it from copy to copy. The Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS houses manuscripts and printed books of this nature in Nakhchivan, one of the oldest cultural centers in the world.

Al-Kafia is regarded as one of the three major works in the field of Arabic linguistics. These valuable books are: “Al-Kitab” by Sibawayhi (767-809), “Al-Mufasssal” by Zamakhshari (1074-1144) and “Al-Kafia” by Ibn al-Hajib (1174-1248). The work “Al-Kafia” brought great fame to Ibn al-Hajib. The work was highly valued in the scientific world, and various linguists wrote commentaries on it. “Sharh al-Kafia” by Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi is one of the famous commentaries on “Al-Kafia” by Ibn al-Hajib.

Radiuddin Muhammad bin Al-Hasan al-Astarabadi (?-1287) is one of the outstanding representatives of the Baghdad Grammatical School in Arabic linguistics. Al-Astarabadi, who possessed exceptional expertise in the fields of grammar and syntax, penned the renowned work “Sharhu Radi al-el-Kafia fi ilmin-nahw wal-irab” (“Radi’s commentary on the “Kafia” from the syntactic standpoint”), which comprehensively covers Arabic grammar. “Sharh al-Kafia” by Radiuddin al-Astarabadi is one of the famous commentaries on “Al-Kafia” by Ibn al-Hajib. This work has been used as a textbook in madrasahs for many years.

The work examines the concepts of a sentence and the semantic forms of expression of syntactic categories, including nominal phrases in the nominative case (marfuat), nominal phrases in the accusative case (mansubat), nominal phrases in the possessive case (majrurat), and grammatical rules in the Arabic language.

The article compared the perspectives of Ibn al-Hajib and Radiuddin al-Astarabadi in their work “Sharh al-Kafia fi ilmin-nahw wal-irab” regarding the inclusion of “subject” and “predicate” in the nominative case of nominal groups (marfuat).

The study of this work, considered the pearl of Arabic linguistic science, gives direction to new researchers in the study of the Arabic language.

Keywords: *Sharh al-Kafia, Arabic language, nominative case, “subject”, “predicate”, Radiuddin al-Astarabadi, Nakhchivan.*

Кубра Валиева

**РАЗМЫШЛЕНИЯ РАДИУДДИНА АЛЬ-АСТАРАБАДИ НА ТЕМУ
ПОДЛЕЖАЩЕГО И СКАЗУЕМОГО В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШАРХУЛЬ-КАФИЯ»,
ХРАНЯЩЕМСЯ В НАХЧЫВАНСКОМ ФОНДЕ РУКОПИСЕЙ**

Письменные памятники являются основой для исследований прошлого любого народа с древней историей. Древние народы передавали будущим поколениям богатство, созданное гениями, перенося его из копии в копию. Рукописи и печатные книги этого типа в Нахчыване, одном из древнейших культурных центров мира, хранятся в Рукописном фонде Нахчыванского отделения НАНА.

Произведение «Аль-Кафия» считается одной из трех основных книг, написанных в области арабского языкознания. Это следующие ценные книги: «Аль-Китаб» Сибавейхи (767-809), «Аль-Муфасссал» Замахшари (1074-1144) и «Аль-Кафия» Ибн аль-Хаджиба (1174-1248). Труд «аль-Кафия» принес большую известность Ибн аль-Хаджибу. Работа была высоко оценена в научном мире, и различные лингвисты написали к ней комментарии. «Шархуль-Кафия» Радиуддина Мухаммада бин аль-Хасана аль-Астарабади является одним из известных комментариев на «Аль-Кафию» Ибн аль-Хаджиба.

Радиуддин Мухаммад бин Аль-Хасан аль-Астарабади (?-1287) – один из выдающихся представителей Багдадской грамматической школы в арабской лингвистике. Аль-Астарабади, который был превосходным знатоком наук грамматики и синтаксиса, написал знаменитый труд «Шарху Ради аль-эль-Кафия фи ильмин-нахв валь-ираб» («Комментарий Рази к «Кафие» с синтаксической точки зрения»), который подробно охватывает арабскую грамматику. «Шархуль-Кафия» Радиуддина аль-Астарабади является одним из известных комментариев на «Аль-Кафию» Ибн аль-Хаджиба. Этот труд уже много лет используется в качестве учебника в медресе.

В работе подробно рассматриваются понятия предложения, семантические формы выражения синтаксических категорий: именные словосочетания в именительном падеже (марфуат), именные словосочетания в винительном падеже (мансубат), именные словосочетания в притяжательном падеже (маджрурат) и т. п. грамматические правила в арабском языке.

В статье в сравнительном плане рассматриваются взгляды Ибн аль-Хаджиба и Радиуддина аль-Астарабади в их труде «Шарху Ради аль-Кафия фи ильмин-нахв валь-ираб» на «подлежащее» и «сказуемое», входящие в именительный падеж именных групп (марфуат).

Обширное изучение этой работы, считающейся жемчужиной арабской лингвистической науки, дает направление новым исследователям в изучении арабского языка.

Ключевые слова: *Шархуль-Кафия, арабский язык, именительный падеж, «подлежащее», «сказуемое», Радиуддин аль-Астарабади, Нахчыван.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 24.01.2025

Son variant 04.03.2025